

Др Немања Девећ, научни сарадник
Институт за савремену историју, Београд

ПАРТИЗАНСКА МЕМОАРИСТИКА О СРБИЈИ 1941, О РЕЧЕНОМ И ПРЕЂУТАНОМ

Апстракт: На основу узорка из партизанске мемоаристике, рад анализира погледе учесника рата на Србију 1941, са тежњом да издвоји која су то општа места и најприсутнији мотиви у њима, али и које су теме представљале осетљива места, те стога биле заобилажене, цензурисане или накнадно политички конструисане. Кроз критичко вредновање исказа, у раду разматрамо пет основних питања кроз призму мемоариста: учешће комуниста у догађајима у Србији пре напада Немачке на Совјетски Савез 1941, њихове дилеме о социјалистичкој револуцији или ослободилачком рату, однос вођства КПЈ према Србима ван Србије, њихову улогу у подстицању грађанског рата, питање револуционарног терора 1941. Рад има за циљ и да отвори питање сећања учесника рата као историјског извора, као и важност рецепције литературе настале у социјалистичкој епохи у новим научним погледима.

Кључне речи: партизани, револуција, КПЈ, Јосип Броз Тито, мемоаристика, грађански рат, устанак, 1941.

Тема партизанског, револуционарног, Народноослободилачког покрета јесте најприсутнија тема у српској историографији, али пре свега у публицистици, од завршетка Другог светског рата, па све до краја седамдесетих година. Према прецизној библиографији Зорана Панајотовића, о НОБ-у је од 20. октобра 1944. до 31. децембра 1985. објављено 8.997 радова, који се могу сврстати у две основне категорије: историографске и мемоарско-публицистичке. Број тих радова после распада Југославије нагло је умањен, али се сматра да је до данас, само за централну Србију, односно немачку и бугарску окупациону зону 1941–1944, објављено око 10.000 радова о периоду рата и

револуције.¹ Ако узмемо у обзир чињеницу да окупирана Србија од краја 1941. није била главно жариште партизанског покрета, већ да су кључна бојишта била у Босни и Херцеговини и Хрватској, те да је продукција у тим републикама била и интензивнија, онда тек можемо да наслутимо коначан збир објављених радова о рату и револуцији у свих шест република и њихов утицај на обликовање историјске свести неколико поколења формираних у социјалистичкој Југославији. Данас, у критичкој анализи периода Другог светског рата и социјалистичке епохе, поставља се пре свега питање *рецепције* тих дела и њихове употребљивости у научним радовима. У овом раду покушаћемо да скренемо пажњу на један важан елемент из богатог корпуса ове литературе, који данас посматрамо и као важан извор за проучавање окупације, ослободилачке борбе и грађанског рата. Ради се о партизанској мемоаристици.

Наведена истраживања Зорана Панајотовића дозвољавају нам класификацију објављених дела, коју смо извршили за потребе овог рада. Од краја рата у Србији 1944, током наредне четири деценије објављено је 1.056 књига и брошура на тему НОР-а и револуције. Од тог броја, 523 је локалних и регионалних хроника револуције, 46 издања би се могли сврстати у категорију тематских зборника и зборника докумената, 215 садрже у већој или мањој мери елементе монографије, 102 су биографије народних хероја и истакнутих партизанских команданата, 50 је хронологија, 120 наслова потпадају под мемоарску литературу, која укључује дневнике, записе и сећања.²

Из овог корпуса посебно издвајамо последњу категорију мемоаристике. Динамика којом су ови радови објављивани била је у централној Србији следећа: у периоду 1945–1955. објављено је 15 мемоара и ратних осврта, током 1956–1965. њих 26, 1966–1975. године 37,

¹ Зоран Панајотовић, *Библиографија о Народноослободилачком рату и социјалистичкој револуцији Србије 1941–1944.* (Београд: Републички одбор СУБНОР-а, 1989), 3.

² Важно је истаћи да Панајотовић свако издање посматра као засебно, без обзира у колико је томова иста књига излазила. Поред других, најупечатљивији је пример зборника мемоарске грађе 1941–1942. у сведочењима учесника народноослободилачке борбе који је садржао чак 25 књига. С друге стране, Панајотовић је обухватио и неке од зборника рађених на савезном нивоу, уколико би се неко од поглавља односило на Србију.

1976–1985. укупно 41.³ Закључује се да је у прве две деценије живота у комунизму објављено двоструко мање радова него током седамдесетих и осамдесетих година. Разлог зашто је то тако могао би ићи у два правца: од краја шездесетих успостављена је потпунија и прецизнија методологија како прићи проблемима из претходног рата и како писати радове на тему 1941–1945. година. Наша хипотеза, која посебно добија на значају у критичком вредновању партизанске мемоаристике, наводи на закључак да је нарастање тих тема и те врсте штива било повезано и са проблемима у којима се Југославија нашла у наведеном периоду. Како се отварао широк спектар проблема, почев од националног питања до економије, прошлост и заједничка *борба* и *страдање* југословенских народа постајали су најсигурније упориште југословенских комуниста.⁴ Посебно су карактеристична била *призивања сећања* и *конструкције прошлости* о „округлим” годишњицама револуције (1961, 1971, 1976, 1981, 1986), када је објављиван и највећи број монографија, тематских зборника, мемоара учесника рата. Идеолошки погледи изношени у њима некритички се ослањају на раније догме, а стил излагања и композиција радова понекад одају утисак да је *траћански рај* у *миру* продужен и у том периоду кроз литературу намењену новим поколењима.⁵

Партизанску мемоаристику можемо вредновати по више критеријума: кроз анализу језика, писања и стила, прецизности хронологије и проверљивости историјских података. У овом раду скрећемо пажњу на два карактеристична места: *речено* и *прећућано* у овом корпусу литературе. Нека нам као пример послужи анализа првих дневничко-мемоарских забелешки објављених непосредно после рата. Ради се о записима Драгојла Дудића, првог председника револуционарне владе у Србији (Главни народноослободилачки одбор), односно о његовом дневнику који је први пут штампан већ 1945. године и имао више

³ З. Панајотовић, *н. г.*, 115–144.

⁴ Mile Bjelajac, „Istoriografija o građanskom ratu u Jugoslaviji 1941–1945”, *Istorija 20. veka*, 1/1997, 131–132; Љубодраг Димић, „Од тврдње до знања: прилог историји историографије о рату 1941–1945”, *Дрући свјетски рај – 50 година касније*, Зборник радова (Подгорица: Црногорска академија наука и умјетности, 1997), 507–509.

⁵ Немања Девић, *За паршију и Тиша. Партизански покрет у Србији 1941–1944*, (Београд: Службени гласник, 2020), 14.

издања до 1981. када му је предговор писао и нобеловац Иво Андрић. Већ у анализи Дудићевог рукописа, који је тек недавно објављен у интегралној форми долазимо до сржи проблема, који се тиче партијске цензуре при објављивању оваквог и сличних дела. Биограф Драгојла Дудића, публициста Бранко Матић из Ваљева, у анализи овог рукописа и његових издања 1945–1981. налази чак 44 избачена одломка, од којих су неки и кључни за разумевање ратне 1941. године. Интервенције, стилске и граматичке, присутне су готово на свакој страни!⁶

То је карактеристика и других дневника, које можемо сврстати под оквире мемоаристике: како понекад стоји у предговорима редакције и приређивача, више таквих дневника објављивано је после вишеструке цензуре – и аутора и рецензента и издавача. „Из Дневника су изостављене само оне ствари, за чије објављивање услови још нису сазрели”, пише Владимир Дедијер у предговору свог рукописа, заправо свог ратног дневника на коме су видљиве и накнадне интерполације и уметања.⁷ „Овај Ратни дневник, који је угледао света, претрпео је три цензуре. Прву, у току рата – аутоцензуру – кад сам писао дневник стрепећи да у случају моје погибије дневник не падне у шаке непријатељу, пошто сам све свеске дневника носио са собом у торби за секције; другу цензуру сам опет извршио ја, по препоруци издавача: да избацим из текста све моје личне импресије о догађајима и људима; и трећу цензуру је претрпео Дневник од самог издавача, који га је цензурисао преко годину дана”, био је још директнији Љубодраг Ђурић, први командант ослобођеног Београда после 1944. и шеф кабинета Јосипа Броза.⁸ О цензури и аутоцензури у својим мемоарима отворено пишу и Јулка Пантић Мештеровић, Радомир Мрдаковић и низ других истакнутих револуционара из Србије. Генерал Павле Јакшић, ратни командант Краљевачког НОП одреда и од 1942. на високим дужностима у НОВЈ/ЈА, своје мемоаре је из наведених разлога деценијама задржао у рукопису. Издавачи и партијски цензори, после увида у рукопис, замерали су му да компромитује револуцију, партију

⁶ Драгојло Дудић, *Дневник 1941. Кришничко издање*, прир. Бранко Матић, (Ваљево: Народни музеј-историјски архив, 2020), 33–34.

⁷ Владимир Дедијер, *Дневник*, (Београд: Југословенска књига, 1951), 7–8.

⁸ Љубодраг Ђурић, *Сећања на људе и догађаје*, (Београд: Рад, 1989), 6.

и њене вође, „дира у недодирљиве легенде о рањеницима и Титу”, те „намеће нужност да се пише нова историја НОР-а”. Он је одговарао питањем „да ли за ружноћу портрета мора бити крив само аутор, а не и модел”. Цена је била скупо плаћена: мемоаре *Над усјоменама* објавио је тек 1990. године.⁹

Уз акценат на 1941. години, у овом раду за узорак узимамо две групе партизанских мемоариста: истакнуте команданте и политичке функционере, чијем редиговању је посвећена посебна пажња и готово анонимне борце, „мале људе” чија је (ауто)цензура била мање присутна јер је и број инкриминишућих детаља са којима су баратали био знатно мањи. Општа места, у смислу реченог и прећутаног препознајемо у неколико основних категорија. Мемоаристи посебну пажњу посвећују идеолошкој хомогености и организованости устанка предвођеног КПЈ; потенцирају борбеност партизанских одреда – посебно у сукобу са немачким окупатором; истичу далековидост и мудрост политичког руководства, пре свега Јосипа Броза Тита; наглашавају спремност и способност КПЈ да око себе окупи све родољубиве елементе – и истраје на сарадњи са четничким одредима у заједничкој акцији против окупатора; стављају акценат на континуитет партизанског отпора у Србији 1941–1944. и наглашавају херојство бораца и мучеништво њихових помагача на терену, пре свега кроз терор „домаћих издајника”; инсистирају на дисциплини своје војске и чистоти борбе – која се на крају према тим тумачењима свела на манихејски сукоб добра и зла, односно снага револуције/антифашизма и контра-револуције/фашизма. Остаје отворено питање: шта је све у томе што је речено – прећутано?

„Ћутња” КПЈ од априла до јула 1941. и ставови о тзв. империјалистичком рату

У партизанској мемоаристици за период од окупације земље, па све до догађаја после напада Немачке на Совјетски Савез (април–јул 1941), постоји врло уочљива празнина. Тек понеки сегмент из ретких записа допушта да досегнемо размишљања српских комуниста у том

⁹ Pavle Jakšić, *Nad uspomutama*, (Beograd: Rad, 1990), 27–28.

периоду. Несвршени студент медицине Драгослав Дража Марковић, потоњи секретар ОК КПЈ Младеновац, био је два и по месеца по окупацији пасиван, као и његови надређени од којих је примао партијске задатке. Доцније се присећао да је време пре 22. јуна провео „у свим легалним условима, чак са појачаном политичком активношћу”. У мају 1941. први пут се на улици срео са једном немачком патролом. Његови утисци нису били изразито негативни: „Чудно сам се осећао. То су били млади људи. Нисам тако замишљао освајаче. Видели су мене, моју сестру и учитељицу Цану и хтели да разговарају. Показивали су своје фотографије из Париза и Белгије и хвалисали се. Мало су се држали као освајачи, али су истовремено показивали и спонтаност младих, који су се сусрели са својим вршњацима.”¹⁰ Једини који је у својим мемоарима проговорио коју реч више о овом периоду за-тамњене историје КПЈ био је Мирко Тепавац, доцније члан ЦК, а у то време омладински активиста у Земуну. Он је описао неколико несвакидашњих искустава с почетка свог партијског рада у ратним условима, међу којима и сопствени покушај „братимљења” с немачким војницима из јуна 1941, када је с друговима најпре пронашао, а потом и испратио на Источни фронт (!) једног немачког официра који им се поверио да се интимно осећа као комуниста. „Да је неко случајно снимео тај срдачни растанак на земунској жељезничкој станици почетком јуна 1941. године, не бисмо после рата никоме могли да се оправдамо за ту епизоду наше дирљиве блискости са хитлеровским официром.”¹¹ Сличне назнаке о дружењу са једним немачким подофициром даје и комунистички омладинац Слободан Пенезић из Ужица, у каснијим освртима на прве дане окупације: „Он је за себе говорио да је комунист, моја питања су се кретала око тога, па како се налази у Немачкој армији и шта мисли о евентуалном нападу на Русију. Одговарао је да су они од Хитлера што-шта добили, али да на Русију ни он ни други немачки војници неће ићи. Он лично мисли да до таквог напада неће ни доћи. Изгледао је чудно искрен. [...] Једног дана га је нестало, без поздрава и без ичега. Шта је са њим било, ко зна?

¹⁰ Кика Дамњановић Марковић, *Ја и моји рајини групови*, књ. 1, (Београд: Слобода, 1978), 82–83.

¹¹ Mirko Tepavac, *Moj drugi svetski rat i mir, autobiografski zapisi*, (Zagreb: Razlog, 2012), 30–32.

А највероватније, ипак је отишао на фронт заједно са његовом јединицом.”¹²

Васпитавани на идејама пролетерског интернационализма, комунисти су очекивали да ће и у немачким окупаторима наћи многе пролетере који ће одбацити нацистичке идеје и са њима кренути у револуционарни рат. Митра Митровић је после првог сусрета са Немцима била разочарана „како су ови бучни, здрави, весели усред ове наше несрећне земље”¹³; наде су распршене и Родољубу Чолаковићу, мада му је требало неколико месеци да схвати да у Немцима нема савезника. „Знате ли ви ко је Карл Либкнехт?’, питао сам. ’Не’, рекао је заробљеник кратко. ’А зна ли ико од вас?’, питао сам остале. Сви су ћутали. Нико од тих стотину њемачких заробљеника, од којих је сигурно осамдесет било радника и сељака, није ни по имену знао јуначког сина њемачког народа. Густ мрак је обавио несрећну Њемачку, мислио сам у себи”, записао је Чолаковић касније, када је устанак у Србији већ увелико био започео.¹⁴

Други разлог зашто су комунисти одржавали овакве односе са Немцима био је њихов тадашњи радикално искључив однос према Западним савезницима. У пролеће 1941. Велика Британија и САД су у њиховој перцепцији биле исто што и Немачка – притајени противник СССР-а и идеје о пролетерској револуцији. И о томе пише неколико мемоариста: „Све капиталистичке земље биле су, мање-више, за нас исте. Нисмо видели фундаменталну разлику између Хитлерове Немачке и западних демократија. То је било просто питање како одређена земља може бити корисна у одређеном историјском тренутку. И ако имамо на уму политике западних влада у то време, наша позиција се чини потпуно логичном”, закључује Милован Ђилас.¹⁵ Гојко Николић је Други светски рат посматрао као „наставак дуготрајног сукоба

¹² Слободан Пенезић Крцун, *Гласности ћушања: јовори, чланци, рајина писма, сећања*, (Ужице: Историјски архив), 33.

¹³ Митра Митровић, *Рајно путовање*, (Београд: Просвета, 1966), 25.

¹⁴ Родољуб Чолаковић, *Зависи из ослободилачког раја*, књ. 1, (Сарајево: Веселин Машеша, 1975), 301.

¹⁵ Milovan Djilas, *Memoir of a Revolutionary*, (New York: Oxford University Press, 1973), 329.

интереса између 'версајских' сила и реваншистичке Њемачке" у ком „нема шта да тражимо”, тим пре што СССР није укључен у њега.¹⁶ Зато се у делу мемоаристике, али и у партијској документацији тог времена, рат често именује као *империјалистички* – сукоб међу капиталистичким силама који се њих не тиче све док се у њега не укључи прва земља социјализма. Тезе о раном опредељењу комунистичког руководства за ослободилачку борбу представљају каснију конструкцију која нема упориште у изворима.

Стална дилема: ослободилачки рат или социјалистичка револуција?

У централној Србији и Црној Гори борба против окупатора била је заснована првенствено на родољубивим, антинемачким осећањима, некој врсти продуженог рата из 1914. и обухватила је широке слојеве становништва. Успех комуниста на терену, поред добре партијске инфраструктуре и увежбане агитације, свео се и на усвајање народноослободилачке платформе у борби током августа 1941, која је представљена као континуитет слободарских тежњи и националног жртвовања српског народа. Комунисти у Србији 1941. нису нагло кидали споне са традицијом, већ су се политички опортуно на њих умели и ослонити. О томе говори више примера са терена, који се повремено појављују у написима мемоариста, али изостају у синтезама о *Србији у НОР-у* у којима је карактер партизанске борбе с временом промењен и сведен на политички антифашизам. „Ноћ пред одлазак” Танасија Младеновића („химна и завет српског партизанског нараштаја”, како је назива Д. Ђосић) није почињала класним пароланама, већ лирским стиховима „У таме ћути село моје драго, ћути село моје и Србија ћути”, да би је завршио епским речима на трагу Филипа Вишњића: „Србија се неће умирити више”.¹⁷ Један политички руководиоца Ваљевског одреда, према концепту његовог говора који је сачуван,

¹⁶ Gojko Nikoliš, *Korijen, stablo, pavetina. Memoari*, (Zagreb: Liber-Prosvjeta, 1981), 257–258.

¹⁷ Александар Јовановић, „Певање о поносу, сети и припадности”: *Песнички завичај Десанке Максимовић*, Зборник радова, ур. Светлана Шеатовић, Зорана Опачић, (Београд: Институт за књижевност и уметност, 2019), 217–220.

започео је у јулу 1941. збор уз поздрав „Браћо сељаци”, а завршио га без иједне револуционарне фразе покличем „Живео краљ Петар Други”.¹⁸ Командир Грочанско-подоунавске чете Космајског партизанског одреда, иначе потпоручник Југословенске војске, пред долазак делегата из Главног штаба постројио је своју јединицу и спонтано је поздравио са „Помоз Бог, јунаци”.¹⁹ Слични примери забележени су и у Шумадији, па и у околини Врњачке Бање, где је било „првобораца” који су на капама носили кокарде и свог команданта ословљавали као у Југословенској војсци.²⁰ Док је у околини Краљева политички комесар говорио о „мајци Русији” и „пролетаризованим масама”, он није имао много слушалаца који би га разумели. Када је, међутим, после њега проговорио сеоски учитељ пре рата близак земљорадничкој левици, присутнима су прорадиле емоције: „Јунаци са Цера и Суворора! Претурили смо страшну Албанију и свакојака зла, па је мајка Србија опет васкрсла.” Читав говор био би му интониран патриотским фразама, али уз критику предратног режима.²¹

Занимљива је и анкета на тему „Зашто сам дошао у партизански одред” коју је у октобру урадио Чедомир Миндеровић, комесар једног батаљона у Посавском НОП одреду. Његови борци су као мотив убедљиво на прво место стављали борбу против окупатора за ослобођење земље, потом је на ред долазила борба „за добро и правду” народа, док је најмањи број њих, вероватно чланови КПЈ, наводио да су у борбу пошли и за социјално ослобођење и рушење поретка путем револуције.²²

Не треба сумњати да је партија остала доследна револуционарној платформи, али је таква акција на терену у прво време максимално стишана и „замрзнута”. О томе најбоље говори августовско

¹⁸ Народни музеј Ваљево, Историјска збирка архивалија 1941–1945, 34/19.

¹⁹ Тома Расулић, *Грочанска хроника*, (Гроцка: Извршни савет скупштине општине, 1988), 122.

²⁰ Добривоје Секуловић, *Врњачка Бања са околином у НОБ и револуцији 1941–1945*, (Врњачка Бања: Општински одбор СУБНОР-а, 1977), 137–138.

²¹ G. Nikoliš, *n. d.*, 306.

²² Чедомир Миндеровић, *За Тишом*, (Београд: Државни издавачки завод Југославије, 1945), 39–42.

упутство за рад Покрајинског комитета (ПК) КПЈ за Србију упућено комунистима Нишког округа: „У први план спада обрачун са Немцима и њиховим слугама, па онда и све друго. Ми морамо радити тако да за сваког поштеног човека буде као на длану јасно: да се сада води одлучна борба између поробљеног српског народа, с једне стране, и поробљивача и њихових слугу, с друге. У том раду не сме бити секташтва као што не сме бити ни левог скретања. За истицање црвених застава и сл. *на овој ештаји* [подвукао Н. Д.] народноослободилачке борбе нема места.”²³ Сваки такав закључак носио је јасан прилог привремености: борба ће имати две етапе, од којих прву ослободилачку – против окупатора, а другу револуционарну – за освајање власти и промену друштвено-политичког поретка.

Комунисти се нису олако мирили са привременим обустављањем револуционарних активности. Формирање партизанског одреда у околини Аранђеловца заправо је озваничило тежње да се креће у оружани устанак против капиталистичког система: „На лицима другова видело се задовољство. Многи су од нас још пре рата постављали питање када ће доћи дан да се узме пушка у руке.”²⁴ На иницијалном састанку у Смедеревској Паланци договорено је да сваки радник и комуниста окупи раније симпатизере и најави борбу за реализацију програма КПЈ: „’Хајде, брате, дижемо револуцију’, говорио сам, а после сам чуо да су и други тако радили. Ево, дижемо устанак, почела је револуција и сви треба да узмемо пушке у руке.”²⁵ Гојко Николиш, који је по налогу партије упућен у област Краљева, оставио је описе сличне атмосфере унутар Гочког партизанског одреда. Њему је већ по доласку у партизански логор пала у очи Стаљинова слика окачена на улазу на једном дрвету, а потом и црвени барјак.²⁶ Превремена и пре-наглашена револуционарна обележја засметала су чак и шпанском

²³ *Зборник докумената и података о Народноослободилачком рату народа Југославије*, (даље: *Зборник НОР*, први број означава том, а други коришћену књигу Зборника), IX-I, (Београд: Војноисторијски институт, 1961), 7–8.

²⁴ *Народноослободилачка борба и револуција у Шумадији 1941–1945, сећања учесника*, (Аранђеловац, Топола, Лазаревац, Љиг: Савез бораца НОР-а, 1972), 22.

²⁵ Зорица Павловић Томашевић, Миодраг Милић, *Град на Јасеници*, (Београд: Култура, 1972), 207.

²⁶ G. Nikoliš, *n. d.*, 296–301.

борцу, што оставља простора за размишљање и о томе како су на њих са неповерењем гледали сељаци или припадници четничких одреда.

Окружни комитет КПЈ из Ниша јављао се ПК-у за Србију са својим дилемама: „Ви сте послали директиву да избегавамо сукобе са кулацима и пред(седницима) општина. Кулаке нисмо ни дирали, али да смењујемо пред. општина, да им палимо архиве и изводимо на оптуженичку клупу, да протерујемо порезнике са села још то нисмо престали – јавите хоћемо ли ипак продужити или прекинути.”²⁷ Ни инструктор ПК из Шапца није знао како се у датим околностима владати на терену: јављао се Покрајинском комитету са дилемом шта чинити у Мачви с „кулацима” који поседују више хектара земље. На терену се прочуло да се у неким областима таквим лицима одузимао новац и имовина, па се и он питао да ли да им за почетак одузму овршено жито и намирнице и разделе их народу. И у другим крајевима било је конфисковања имовине богатих сељака, али и јавног истицања револуционарних симбола, поготово црвених застави, ознака и прогласа са српом и чекићем. „Ми смо имали доста муке док нисмо другове убедили у то да се ми не налазимо у фази пролетерске револуције. То је изазвало неке од учињених грешака”, забележио је секретар једног Округног комитета КПЈ.²⁸ У таквој ситуацији, Покрајински комитет морао је оштро да реагује низом дописа нижим форумима. У писму ОК Шабац 20. августа наведено је да комунисти треба да стишају своје „револуционарне страсти”, уз прецизне инструкције: „сад не долази у обзир раскулачивање и сличне мере”; „опасност од секташтва и левог скретања, које у последње време нарочито долази до изражаја, преко је потребно што пре отклонити”; треба радити да се подигне „устанак најширих народних маса”.²⁹

Како видимо, вођство КПЈ се у августу 1941. стратешки определило за националноослободилачку борбу и дало јој приоритет у односу на револуционарну борбу. Таква политичка мимикрија донела јој је на терену велики успех и коначан продор на српско село, где није успела да створи упориште у предратном периоду. Све док

²⁷ Архив Србије Железник (АС Ж), Ђ-2, Покрајински комитет КПЈ за Србију, ПКС-8.

²⁸ *Зборник НОР*, I-1, 76.

²⁹ *Истио*, 63–67.

ослободилачка платформа буде била на снази, партизански покрет ће бележити успехе. Оног тренутка када је довољно ојачао (новембар) и поново почео да истиче класне и политичке мотиве (ради примера видети прославу Октобарске револуције у градовима унутар „Ужичке републике”, све са преузимањем власти од стране народноослободилачких одбора и формирањем револуционарне владе)³⁰, започела је осека и увертира у пораз у Србији, до ког је дошло већ наредног месеца.

Какав је био однос ПК КПЈ према Србима ван Србије?

Изузев неколицине партијских кадрова који су били пореклом са територије НДХ (Павле Јакшић, Гојко Николиш и још неколицина), у мемоаристици партизана Србије упадљиво недостају било какви осврти о судбини српског народа на том простору. Када се злочини и страдања Срба и помену, то се чини без целовите слике и свести о трагедији читавог народа. Још више него о НДХ, недостају осврти о Македонији и Косову и Метохији, геноцидним злочинима над српским народом и положају избеглица које су се нашле у њиховој близини. Колико је познато, ПК КПЈ се није посебно огласио никаквом резолуцијом или засебним документом у којем би отворио питање Срба ван (уже) Србије. Перцепција се мења тек када 1942. део партизанских јединица из Србије пређе на територију НДХ и када борци постају очевици многих злочина почињених на националној и верској основи. Наш закључак је да је основни разлог за *прећушано* о овој теми јасно федерализована партизанска борба и раздвојена по покрајинама још од саветовања у Столицама септембра 1941. године.³¹

Упадљиво је да је и партизанска штампа, као и друга средства пропаганде, од почетка раздвојила територију окупирани Србије од српског етничког простора. Зато у њеним извештајима нема трагова

³⁰ В. више: Новак Живковић, *Ужичка република прославља Октобарску револуцију*, (Титово Ужице: Народни музеј, 1967).

³¹ Коста Николић, *Мити о партизанском југословенству*, (Београд: Завод за уџбенике, 2015), 259–260.

о страдању Срба у Македонији, на Косову или у Бачкој током 1941. године. Анализа садржаја *Борбе* од 19. октобра 1941. до 27. фебруара 1943. показује да овај лист није објавио ниједан чланак о положају и страдању српског народа на Косову и Метохији и у Старој Србији. О положају Срба у Старој Рашкој и Македонији говори се само у два чланка и то успутно, штавише, вести из Македоније преносиле су се у неким листовима уз вести из Албаније. Поређења ради, о страдању и тешком положају Словенаца, као и о борби словеначких партизана против окупатора, *Борба* је у том периоду писала у 12 чланака; притом се скоро сваки од њих дотицао и словеначког националног питања. У листовима који су штампани у Србији и 1941. и наредних година готово да нема трагова ни о геноцидним злочинима у Јасеновцу ни о другим усташким логорима, нити вести о устанку српског народа у Лици, Далмацији, Босанској Крајини, Подрињу. Уколико се каква вест о тим догађајима и поткрала, она је искључиво довођена у оквиру обрачуна фашиста и антифашиста.³² Милоје Пршић у анализи читаве партизанске штампе у Југославији од 1941. до 1943. препознаје тек 26 текстова који говоре о злочинима над Србима у НДХ.³³

Усташки геноцид над српским народом приказиван је као злочин „групице издајника и туђинских плаћеника”, а наглашавано је да и сами Хрвати „у масама” страдају од усташа.³⁴ Српски устанички покрет на Кордуну, Лици и Банији лишен је свог националног обележја, па се када се писало о њиховој борби, говорило о „личким партизанима”, „славонским партизанима” и сл. Према наводима из партизанске штампе, Хрвати су већ у јесен 1941. нашли „свој прави пут” пошто су се ујединили „са својом српском браћом” у отпору усташком режиму и окупатору.³⁵ Штавише, од почетка грађанског рата инсистирало се на успостављању симетрије између Анте Павелића и Милана Недића као оличења хрватских и српских издајника. Када се буде продубио

³² Милоје Пршић, *Штампа Народноослободилачкој покрећу у Југославији 1941–1944*, (Ужице: Издавачки центар Кадињача, 1996), 321.

³³ *Исто*, 322.

³⁴ „Зашто се народни партизани боре?”, *Билтен*, 19. август 1941; „Усташе и хрватски народ”, *Борба*, 25. октобар 1941.

³⁵ „Борба народа Југославије”, *Борба*, 7. новембар 1941.

сукоб између партизана и војно-четничких одреда, неће изостати ни упоређивања четника и усташа („и Павелић и Недић и Дража Михаиловић једу из једне помијаре, из немачке помијаре”).³⁶ Њихови злочини су изједначавани и сведени, у оба случаја, не на националну или верску, већ искључиво на идеолошку борбу.

Партизанска пропаганда у Србији обухватала је само оне територије које је обухватала и надлежност Покрајинског комитета КПЈ за Србију; сви други крајеви морали су да у свести партизанских бораца просто буду ампутирани. У првој ратној години то можда и није било толико видљиво, али после четири или пет година, на крају рата, последице таквог опредељења могле су се јасно осетити. *Федерализована борба* створила је федерализовану државу, а циљеви партизанског покрета поистовећени су са националном политиком КПЈ. Са тако изграђеном политичком свешћу партизанског борца, вечито усмереног на борбу против „великосрпске буржоазије”, не треба да чуди што је у партизанској мемоаристици изостало извештавање о положају Срба ван Србије, како у ратном, тако и (још видљивије) у послератном периоду.

О спремности КПЈ и партизанских снага за грађански рат

Хронологија и контекстуализација описаног генерално јесу мањкавост мемоарске литературе и то се може јасно видети и у партизанској мемоаристици. У сећању на почетак грађанског рата, међутим, учесници који описују догађаје сагласни су да је он започео нападом четника на Ужице 1/2. новембра 1941. године. У тако црно-белим посматрањима бежало се од тражења узрока рата, изниклих из бројних противречности друштва Краљевине, а тродимензионални сукоб свео на судар револуције и контрареволуције, снага (мрачне) прошлости и (светле) будућности. Најпре војне структуре српских власти под окупацијом, а од новембра 1941. и снаге око пуковника Михаиловића, једноставно су приказани као помагачи окупатора, а беспошtedни рат са њима представљен је као историјска неминовност. Сви изузев

³⁶ „За братство и борбено јединство свих народа Југославије”, *Глас*, мај 1943.

једног мемоаристе чије смо записе анализирали, додатно охрабрени временском дистанцом, грађански рат су сагледавали некритички и без преиспитивање сопствене улоге за његово покретање. Међутим, анализа записа указује нам да је КПЈ још пре рата била спремна за класни рат, а у новим историјским околностима после 1941. снажно мотивисана да елиминише све политичке снаге које би јој се нашле на путу револуције.

Појава Михаиловићевих војночетничких одреда на терену условила је и њихове сусрете са партизанским јединицама, који су настали у слично време. Покрајински комитет КПЈ за Србију подстицао је партијске организације да ове контакте умножавају, не би ли у што краћем временском року постигли већи број локалних споразума, макар у циљу стварања „добросуседних односа” и заједничког одржавања реда по селима, који би потом утицали и на опредељење самог Михаиловића и његових најближих сарадника. О томе прецизно говори једна инструкција Александра Ранковића окружним комитетима КПЈ из августа 1941: „Што се тиче одреда четничких и других, овако је сада: Постоје четнички и војно-четнички одреди. Први су били углавном са Пећанцем, али после његове издаје огромна већина га оставља и ствара свуда на терену савезе са нашим одредима. Војно четн. одреди су углавном под руков. активних официра (пуковник Дража Михаиловић) и центар им је око Ваљева; слали су изасланике и у ваш крај, ради формирања одреда. Са овим одредима се такође на терену стварају савези, а негде иду и у акције са нашим (Мачва, Подриње), али са њиховим врховима још није дошло до неког споразума, ма да се на томе ради и можда ће нешто испасти. Али стварањем савеза на терену – одоздо, њихови врхови су онемогућени, јер су они 'против акција' у овом моменту. [...] Ми ћемо бити већ повезани на терену с њиховим одредима и тешко да ће их одвојити од нас и против нас. У томе је значај тих савеза на терену – одоздо.”³⁷

Међутим, замишљена стратешка сарадња није се једноставно спроводила у пракси. Многи комунисти оставили су у својим мемоарским записима успомене да су анимозитет према четничким командантима гајили већ од првих сусрета: сметали су им официри,

³⁷ Архив Југославије (АЈ), Покрајински комитет КПЈ за Србију, Србија II, 51.

поготово жандармеријски, иритирао их је и њихов поздрав „за краља и отаџбину” и све оно што је он симболизовао, али су највећи проблем представљали њихови политички погледи. За оне који су у борбу пошли првенствено ради револуције, војночетнички одреди били су директна војна сметња за преврат. Митра Митровић говори да је у првим контактима са њима морала да одглуми срдачност: „Преслишавам партијску линију коју су ми кратко али врло јасно објаснили по изласку из логора и на поласку из Београда: ми их зовемо ако хоће с нама против окупатора, али су нам они несигурни савезници.”³⁸ Други, који су после напада Немачке на СССР желели брзу акцију и што чешће нападе на Немце, замерали су четничким командантима невољност да се укључе у борбу против окупатора. Драгојло Дудић обратио се у августу својим земљацима следећим речима: „Зар ви не знате историју свога народа? Да су Карађорђе, Милош и други чекали да Турци изађу сами из Србије, никад то они не би дочекали, и ми бисмо још увек били под Турцима. Али, они су, ево овако како ми данас радимо, дизали устанке, па су ослободили земљу од Турака. Они нису чекали да посвршавају све послове код куће, па онда да пођу, као што ви то данас желите да учините.”³⁹

Током истог месеца могло се наићи и на радикалније оцене, које су се с временом претварале у званичан партијски курс. Михаиловић и његово окружење били су за комунисте вишеструка сметња, пре свега као чувари континуитета политике Краљевине и њеног поретка, потом као „великосрпски центар” и коначно као експоненти политике Лондона и либералне демократије. Сва три критеријума говорила су да они постају природна брана револуцији и синоним за унутрашњег непријатеља КПЈ. О томе најбоље сведочи разговор команданта Ваљевског партизанског одреда Здравка Јовановића и чланова главног штаба за Србију Филипа Кљајића Фиће и Родољуба Чолаковића, који га је и препричао: „Наши људи мрзе Дражиновце, називају их гибаничарима и врло би радо пошли на Равну гору да разјуре ту мафију, завршио је Здравко. [...] Фића и ја сматрали смо да би било неправилно напасти Дражу Михаиловића. Треба учинити све да се он приволи

³⁸ М. Митровић, *н. г.*, 70–71.

³⁹ Д. Дудић, *н. г.*, 99.

за борбу, јер он представља, по нашем мишљењу, онај дио нашег још колебљивог свијета који мисли да се с Нијемцима може некако вара-кати да би се јефтиније прошло. Ту треба бити стрпљив, јер се не ради само о једном човјеку или о једној групи људи, него о расположењу једног слоја народа. Потребно је с наше стране учинити све да не дође до узајамне борбе између нас и оних који су начелно против Њемачке и њеног 'новог поретка', али још нису за оружану борбу против окупатора. Оно што је сада пријекно потребно то је: водити непрестано борбу против Дражиног схватања, раскринкавати га као саботерско."⁴⁰ Другим речима, став према Михаиловићу и његовим следбеницима међу комунистима је већ у августу био дефинисан, а чекао се само први погодан моменат за његово компромитовање и „раскринкавање” као издајника.

О даљем току догађаја (током септембра) и ставу Јосипа Броза према Михаиловићу и његовој организацији сведок је Милош Минић: „Рекли смо Титу да ми мислимо да би најбоље било за нашу даљу успешну борбу против окупатора ако бисмо предузели благовремено акцију да разбијемо четничку организацију, док смо далеко надмоћнији од четника. Тако бисмо онемогућили, у ствари, најопаснију петоколонашку организацију, далеко опаснију и од Недићеве државе и Љотићевих и Пећанчевих банди. [...] Тито је нас стрпљиво слушао. Био је и сам опседнут утисцима и размишљањима о разговорима у Струганику. А онда је рекао приближно следеће: 'Ви грешите. Кад бисмо ми то учинили, то би била тешка политичка погрешка са несагледивим последицама'. Не мисли ни он много друкчије о Дражи и о њиховој неискрености у разговорима које смо водили, о томе да треба према њима бити опрезан да не би дошло до изненађења. Али Дража је окупио доста официра и подофицира и људи са села и из града, а још много више патриотски расположених људи верује да ће он повести борбу против окупатора. Све док је тако, кад бисмо ми поступили како ви мислите, ми бисмо били осуђени од народа да смо изазвали братоубилачки рат."⁴¹ Суштински, Броз у септембру 1941. није мислио да не треба напасти Михаиловића, веровао је само да за

⁴⁰ Р. Чолаковић, *н. г.*, 82–83.

⁴¹ Милош Минић, *Ослободилачки или грађански рат у Југославији 1941–1945*, (Нови Сад: Агенција Мир, 1993), 253–255.

то треба причекати погоднији тренутак. Зато је у Столицама десетак дана касније својим командантима поновио препоруку да сарађују са четничким одредима, све док имају интереса за тако нешто и док се Михаиловић политички не истроши.

Овакав Брозов став у септембру 1941. није остао забележен само у мемоарима Милоша Минића, износили су га и други који су се тада нашли у његовој близини и са којима је разговарао на ову тему. Родољуб Чолаковић записао је своје утиске о релацији Броз–Михаиловић: „Говорећи о мишљењу извјесних нестрпљивих људи, који су мислили да треба ликвидирати Дражу Михаиловића и његов штаб на Равној гори, Тито је казао да би то била политичка погрешка. Није тешко војнички ликвидирати Дражу Михаиловића, али за наш покрет и његов развитак битно је ликвидирати Дражу политички. Тек онда ће војничка ликвидација проћи без икаквих политичких компликација.”⁴² Слично, сећајући се септембра 1941, пише и Павле Јакшић, који међу првима скреће пажњу и на одговорност комуниста за прерано формирање народноослободилачких одбора као револуционарних власти, које су провоцирале потенцијалне партнере комуниста и уверавале их да КПЈ и даље не одустаје од револуционарног преврата и борбе за власт.⁴³

Карактеристично је да у синтезама о партизанском покрету у Србији 1941. током постојања социјалистичке Југославије ниједно од ових сведочења, иако она нису сматрана за дисидентска, није узимано у обзир. И Митра Митровић и Павле Јакшић и Драгојло Дудић, а уз њих и читав низ војнополитичких руководиоца који су формирали линију партије, од Родољуба Чолаковића до Милоша Минића, сачували су сећање да је врх КПЈ према Равногорском покрету и војночетничким одредима прилазио у најмању руку са скепсом: од неповерења до отвореног непријатељства. Мишљења смо да уз све друге факторе и њих треба узети у обзир у анализама како је, када и зашто започео грађански рат у Србији 1941. године.

⁴² Р. Чолаковић, *н. г.*, 298.

⁴³ П. Јакшић, *н. г.*, 209.

Питање револуционарног терора

„Петоколониши”, „кулаци” „реакција”, „Вандеја” – то су били изрази који су као синоними за унутрашњег непријатеља били присутни у речнику југословенских и српских револуционара већ у првим данима устанка.⁴⁴ Нетрпељивост комуниста према „фашистичкој диктатури”, „ненародним режимима” и њиховим носиоцима (начелницима, општинским управама, жандармима) појачавали су се њиховим утиском да су исти људи од 1941. продужена рука окупационе управе. У лето и јесен те године, у налету револуционарног набоја и под претпоставком да ће се рат брзо завршити, добили су дуго ишчекивану прилику да се са њима обрачунају. Крагујевачки комуниста Немања Марковић записао је касније такав утисак у својим мемоарима: „Сетио сам се Лењинових речи: ‘Пријатно је видети непријатеља осакаћеног.’ Ето, некада, ја пред њим са лисицама на рукама, а сада он преда мном – везаних руку.”⁴⁵ Чињеница да су немачке снаге биле концентрисане на градове, а да је жандармерија располагала са снагама недовољним да контролише сеоско подручје, допринела је да они буду лаке мете својих идеолошких противника. Многи су у суровим законима гериле и догматског расуђивања били олако проглашени за непријатеље, што је посебно долазило до изражаја у одредима у којима су командовали некадашњи шпански борци и стари револуционари. Иако се ова тема као потенцијално контроверзна и осетљива чини неотварањем у партизанској мемоаристици, она је заправо њен неодвојиви део. Убиство непријатеља посматрало се хладнокрвно, а касније у сећањима учесника описивало лаконски, као нека врста узвишеног чина: „Свака ликвидација тих ненародних елемената одјекивала је у људским срцима као израз једне правде која има свој суд и која с тим својим судом наговештава живот без окова.”⁴⁶

Драгојло Дудић у својим успоменама описује мало познате примере када су партизани одводили чланове породица непријатеља,

⁴⁴ Д. Дудић, *н. г.*, 85, 148.

⁴⁵ Немања Марковић, *Пушевима сјорџа и револуције*, (Крагујевац: Светлост, 1982), 134; Д. Дудић, *н. г.*, 117.

⁴⁶ Антоније Маринковић, *Расински НОП одред*, (Крагујевац: Историјски архив-СУБНОР, 2011), 225.

узимајући их за таоце већ од 1. августа. Понекад се као казнена мера над њима спроводила и пљачка покретне, а негде и одузимање дела непокретне имовине.⁴⁷ Дудић даје још неколико врло упечатљивих описа. „Друг каже: 'Пала ми је у део тешка дужност да стрељам са једним партизаном једнога осуђеника. После два метка испалења жртва је пала. Ја сам га затим закопавао. Али се глас испод земље чуо 'ја нисам мртав друже'. Откопавао сам своју жртву и од надимања његовог покретала се земља из његових уста. Партизан га је са својим метком дотукао и тек смо га после закопали'.”⁴⁸ Командант Краљевачког одреда Павле Јакшић сећао се да је у више наврата над сумњивима, или над сељацима који су одбијали да предају оружје партизанима и оглушили се о њихове наредбе, била примењивана тортура и груба физичка сила. Осумњиченог би најпре тукла група партизана, коју би с времена на време заменили одморнији. Јакшић помиње и епизоду о неком сељаку који је био осумњичен да је шпијун и кога су његови саборци, да би му изнудили признање, натерали да бос хода по жару.⁴⁹ И Јулка Пантић пише да је извесни партизан Хари из Ваљевског одреда приликом ислеђивања имао обичај да веша осуђенике, „па их је онесвешћене спуштао на земљу и враћао свести (поливао их водом). А кад се они освестише настављао је са мучењем”.⁵⁰

Жртва и групних ликвидација било је током октобра и новембра 1941. у скоро свим ослобођеним градовима, где су у оквиру новоформираних *народних власти* створена и посебна *одељења за борбу против ите колоне*, као нека претеча ОЗН-е, под руководством Брзовог блиског сарадника и члана Политбироа ЦК КПЈ Александра Ранковића. Подстицај за коначни обрачун са „реакцијом” на слободној територији долазио је из врха партије, а више функционера КПЈ писало је о значају те борбе. Слободан Пенезић Крцун, 23-годишњи студент пољопривреде и не много компромитован члан КПЈ пре 1941, био је један од оних који су се чврсто држали наведених партијских препорука.

⁴⁷ Д. Дудић, *н. г.*, 25–26, 30.

⁴⁸ *Истио*, 257.

⁴⁹ П. Јакшић, *н. г.*, 147–149.

⁵⁰ Јулка Пантић Мештеровић, *Лекарев дневник*, (Београд: Војноиздавачки завод, 1968), 61.

Његово нагло раскидање свих веза са онима који нису подржали комунистички покрет биограф је истицао као врлине: „И када се за некога или некеме каже: ‘Били смо школски другови’, ‘Из исте смо клупе’, осетимо да те речи имају трајнију вредност, узвишеније су, синоним су за право дружење и пријатељство, за најчедније односе међу људима. [...] А онда се Крцун окренуо. Не коментаришући речи које је чуо, рекао је: – Не, не можемо бити сентиментални! Издајнике морамо немилосрдно кажњавати.”⁵¹ И сам Пенезић оставио је кратко сећање на те дане: „Све дотадашње директиве биле су усмене, да треба ликвидирати најпознатије петоколонаше и шпијуне. [...] Партизани су са свих страна доводили једног по једног. Сутрадан су довели и среског начелника Алексића, кога су ухватили негде у Мокрој Гори и једног његовог полицијског писара. Мој сусрет са Алексићем завршио се на неколико шамара. Сам нисам могао да верујем да ће тај велики противник комуниста, овако лако пасти у руке. То ме је одмах преломило да не треба много размишљати и да треба стрелјати. Изабрао сам неколико најоданијих и мени познатих партизана, да их чува, и почео сам водити истрагу. То заправо и нису биле истраге, већ политички дијалози и оптужбе. Онолико колико су мене у два три маха саслушавали и једном, баш поменути начелник и његов писар.”⁵² Према сећању Крцуновог сарадника из прве ратне године Видана Мићића, упутства о поступку са ухапшенима и осуђенима на смрт добили су од Александра Ранковића „Марка”: „Не сме бити никаквог батинања и иживљавања, само метак у потиљак. Нема рафалне паљбе. Скините вредну одећу са њих и предајте у магацин. Доводите их до траншеје и ту их ликвидирајте једног по једног.” Ипак, приликом истраге над осумњиченима у Пенезићевој канцеларији било је и батинања и тортуре. Мићић једноставно описује да је сам примењивао оно што је претрпео када је био ухапшен од усташа у Загребу неколико месеци раније. Када су започеле и прве ликвидације, Видан Мићић је постао један од целата: „Ликвидација осуђених на смрт припала је мени. Крцун ме је одабрао. Заволео сам тај посао временом и радио сам га с

⁵¹ Бошко Матић, *Крцун, живишћојис Слободана Пенезића*, (Горњи Милановац: Дечије новине, 1978), 90.

⁵² С. Пенезић, *н. д.*, 43.

вољом.”⁵³ „За мене се изменило, утолико, што сам по први пут упознао Марка и почео радити под његовом директивом. Некако је све потекло лакше, брже и нормалније. Виђали смо се сваки дан и седели до касно увече, саслушавајући разне непријатеље. Дан је био кратак за све оно што је требало урадити”, допуњава га Пенезић.⁵⁴

У мемоарским забелешкама више функционера КПЈ направило је осврт на ове догађаје. „Још увек је било у партији неодважности и спорости у убијању шпијуна и сарадника окупатора. Како смо ми вође могли бити колебљиви и недоследни, а истовремено критиковати и кажњавати своје подређене? Убијање је функција рата и револуције. [...] Ко хоће рат и револуцију мора пре тога у идеји, у себи, бити решен на убијање људи, на погубљење својих сународника, па и пријатеља и братственика”, присећао се касније тих дана Милован Ђилас.⁵⁵ Слично је резонувао и Драгослав Дража Марковић: „И на смрт, и на убијање се навикне. То постане свакодневица; неопходност самоодржања; професија – тако рећи. Закони рата су сурови – или ти мене или ја тебе. И по тој логици – све је дозвољено, све се може правдати. Јасно ми је и о томе не размишљам: наш рат је био за нас једини излаз.”⁵⁶ У Марковићевим необјављеним мемоарским записима постоји још неколико краћих реминисценција из ратног периода. У једној од њих он помиње још неке земљаке са чијим је ликвидацијама био упознат и промишља о смислу револуционарног терора: „Да ли је било оправдано у Поповићу ликвидирати Ђорђа Секулића, богатог и угледног 'само зато' што је свуда псовао партизане, те 'мангупе и пропале ђаке' који 'нису у стању ни гуске да чувају, а камо ли да ратују против Немаца', да ли се морао стрелјати сиромашни и цандрљиви Раденко Арсенијевић који је само 'шуровао' и пио са жандармима или касније, убити, и његова ћерка Злата 'само зато што је јавно живела и доводила у село неког Недићевског подофицира'.” Ипак, Драгослав Марковић напослетку налази оправдање и за таква дела, стављајући их у контекст грађанског рата: „Гледано из данашњих прилика, па, могло би

⁵³ Слободан Гавриловић, *Целаиш*, (Београд: Албатрос плус, 2014), 112–116.

⁵⁴ С. Пенезић, *н. г.*, 43.

⁵⁵ Milovan Đilas, *Revolucionarni rat* (Београд: Književne novine, 1990), 101–102.

⁵⁶ Dragoslav Marković, *Život i politika*, knjiga 1, (Београд: Rad, 1987), 186.

се рећи – па и није се морало бити тако драстичан и строг. Али, тада, када се сваки дан хапсило, тукло, одводило у логоре, убијало, клало, пљачкало, палиле куће и др... да ли се могло и смело другојачије?”⁵⁷

Из свега наведеног очигледно је да партизанска мемоаристика представља незаобилазан извор за проучавање историје периода од 1941. до 1945. у Србији, не само партизанског покрета, већ и рата у целини. Као приоритет при формирању нових научних погледа на процесе, догађаје и личности намеће се њихово поновно критичко ишчитавање. Истакнути припадници партизанског покрета у својим дневничким и мемоарским забелешкама потенцирају организованост устанка на чијем челу је стајала КПЈ и истичу њихову доследност и посвећеност у ослободилачком рату. С друге стране, њихово учешће у грађанском рату представљено је као изнуђена борба против квислиншких снага. У таквом самопосматрању изостали су, или бар нису довољно контекстуализовани (чак ни током осамдесетих година) бројни проблеми, од пасивности КПЈ пре јула 1941. до питања везаних за узроке грађанског рата и револуционарни терор. Неки од мемоариста су их се дотакли, неки су такве теме прећуткивали, док су трећи били цензурисани. Зато слагање мозаика о било ком питању из историје НОП-а тражи консултовање што шире мемоарске и дневничке литературе, уз тежњу да се поред вођа покрета консултују и погледи бораца из разних локалних средина на основу чијих личних искустава се реконструишу и општа правила и извлаче општији закључци. Критичким вредновањем постојеће литературе издвојили смо и ова питања и скренули пажњу на њихову актуелност и важност рецепције у новим анализама. Њихово ново ишчитавање и коришћење у склопу је природног кретања историјске науке и њених нових закључака о Другом светском рату, у којој преостаје све мање непознаница и белина.

⁵⁷ Историјски архив Београда (ИАБ), Лични фонд Драгослава Драже Марковића, *Дневничке белешке*, 1984, 1119.

Извори и литература

Необјављени извори

Архив Србије Железник (АС Ж), Б-2, Покрајински комитет КПЈ за Србију

Архив Југославије (АЈ), Покрајински комитет КПЈ за Србију

Историјски архив Београда (ИАБ), Лични фонд Драгослава Драже Марковића

Народни музеј Ваљево, Историјска збирка архивалија 1941–1945.

Објављени извори

Зборник докумената и података о Народноослободилачком рату народа Југославије, том I, књига 1, Београд: Војноисторијски институт, 1949.

Зборник докумената и података о Народноослободилачком рату народа Југославије, том IX, књига 1, Београд: Војноисторијски институт, 1961.

Литература

Вјелажас, Mile, „Istoriografija o građanskom ratu u Jugoslaviji 1941–1945”, *Istorija 20. veka*, 1/1997, 129–144;

Гавриловић, Слободан, *Целаиш*. Београд: Албатрос плус, 2014.

Дамњановић Марковић, Кика, *Ја и моји рајини другови*, књ. 1, Београд: Слобода, 1978.

Димић, Љубодраг, „Од тврдње до знања: прилог историји историографије о рату 1941–1945”, *Дрући свјетски раи – 50 година касније*, Зборник радова (Подгорица: Црногорска академија наука и умјетности, 1997), 507–520.

Девећ, Немања, *За паршију и Тиша. Партизански покрет у Србији 1941–1944*. Београд: Службени гласник, 2020.

Дедијер, Владимир, *Дневник*. Београд: Југословенска књига, 1951.

Дудић, Драгојло, *Дневник 1941. Кришничко издање*, прир. Бранко Матић. Ваљево: Народни музеј-Историјски архив, 2020.

Đilas, Milovan, *Revolucionarni rat*. Beograd: Književne novine, 1990.

Djilas, Milovan, *Memoir of a Revolutionary*. New York: Oxford University Press, 1973.

Đurić, Ljubodrag, *Sećanja na ljude i događaje*. Beograd: Rad, 1989.

Живковић, Новак, *Ужичка република прославља Октобарску револуцију*. Титово Ужице: Народни музеј, 1967.

Jakšić, Pavle, *Nad uspomenaма*. Beograd: Rad, 1990.

Јовановић, Александар, „Певање о поносу, сети и припадности”: *Песнички завичај Десанке Максимовић*, Зборник радова, ур. Светлана Шетаовић, Зорана Опачић, (Београд: Институт за књижевност и уметност, 2019, 213–228.

Маринковић, Антоније, *Расински НОП одрег*. Крушевац: Историјски архив-СУБНОР, 2011.

Marković, Dragoslav, *Život i politika*. Beograd: Rad, 1987.

Марковић, Немања, *Пушевима сјорша и револуције*. Крагујевац: Светлост, 1982.

Матић, Бошко, *Крцун, живојојис Слободана Пенезића*. Горњи Милановац: Дечије новине, 1978.

Минић, Милош, *Ослободилачки или трајански рат у Југославији 1941–1945*. Нови Сад: Агенција Мир, 1993.

Миндеровић, Чедомир, *За Тишом*. Београд: Државни издавачки завод Југославије, 1945.

Митровић, Митра, *Ратно путовање*. Београд: Просвета, 1966.

Народноослободилачка борба и револуција у Шумадији 1941–1945, сећања учесника, Аранђеловац, Топола, Лазаревац, Љиг: Савез бораца НОР-а, 1972.

Николић, Коста, *Мити о партизанском југословенству*. Београд: Завод за уџбенике, 2015.

Nikoliš, Gojko, *Korijen, stablo, pavetina. Memoari*. Zagreb: Liber-Prosujeta, 1981.

Павловић Томашевић Зорица; Милић Миодраг, *Град на Јасеници*. Београд: Култура, 1972.

Панајотовић, Зоран, *Библиографија о Народноослободилачком рату и социјалистичкој револуцији Србије 1941–1944*. Београд: Републички одбор СУБНОР-а, 1989.

Пантић Мештеровић, Јулка, *Лекарев дневник*. Београд: Војноиздавачки завод, 1968.

Пенезић, Слободан Крцун, *Гласности ћушања: говори, чланци, рајсна писма, сећања*. Ужице: Историјски архив, 2020.

Пршић, Милоје, *Штампа Народноослободилачкој покрету у Југославији 1941–1944*. Ужице: Издавачки центар Кадињача, 1996.

Расулић, Тома, *Грочанска хроника*. Гроцка: Извршни савет скупштине општине, 1988.

Секуловић, Добривоје, *Врњачка Бања са околином у НОБ и револуцији 1941–1945*. Врњачка Бања: Општински одбор СУБНОР-а, 1977.

Теравас, Mirko, *Мoj други свeтски рат и мир, аутобиографски записи*. Zagreb: Razlog, 2012.

Чолаковић, Родољуб, *Записи из ослободилачкој рајна*. Сарајево: Веселин Маслеша, 1975.

Штампа

„Борба народа Југославије”, *Борба*, 7. новембар 1941.

„Зашто се народни партизани боре?”, *Билтен*, 19. август 1941.

„За братство и борбено јединство свих народа Југославије”, *Глас*, мај 1943.

„Усташе и хрватски народ”, *Борба*, 25. октобар 1941.

Nemanja Dević, PhD, Research Associate
Institute of Contemporary History, Belgrade

Summary

PARTISAN MEMOIRS ON SERBIA 1941, ABOUT SAID AND SILENT

Partisan memoirs are an unavoidable source for studying the history of the period 1941–1945. in Serbia, not only the partisan movement, but also the war as a whole. As a priority in the formation of new scientific views on processes, events and personalities, their re-critical reading is imposed. Prominent members of the partisan movement, in their diary and memoir notes, emphasize the organization of the uprising led by the KPJ and emphasize their consistency and commitment in the liberation war. On the other hand, their participation in the civil war was presented as a forced struggle against the quisling forces. In such self-observation, numerous problems were missing, or at least not sufficiently contextualized (even during the 1980s), from the passivity of the KPJ before July 1941 to issues related to the causes of the civil war and revolutionary terror. Some of the memoirists touched on them, some kept silent about such topics, while others were censored. That is why putting together a mosaic on any chapter in the history of the NOP requires consulting the widest possible memoirs and diary literature, with the aim of consulting the leaders of the movement and the views of fighters from various local communities: based on their personal experiences, general rules are reconstructed and more general conclusions. By critically evaluating the existing literature, we singled out these issues and drew attention to their relevance and the importance of reception in new analyzes. Their new reading and use is part of the natural movement of historical science and its new conclusions about the Second World War, in which less and less unknowns and whiteness remain.

Keywords: partisans, revolution, KPJ, Josip Broz Tito, memoirs, civil war, uprising, 1941.